

संस्कृतसाहित्ये नीतिशास्त्रम् : प्राचीनग्रन्थात् आधुनिकसन्दर्भपर्यन्तम्

धर्म सिंह, सहायक प्राध्यापक (संस्कृत), राजकीय महाविद्यालय, खेड़ी चोपटा, हिसार, हरियाणा

मेल आईडी : nyol.ds@gmail.com

सारांश:-

संस्कृतसाहित्यं भारतस्य प्राचीनतमानां सांस्कृतिकधर्मपरम्पराणां धरोहरम् अस्ति। धर्मः, न्यायः, सत्यः, कर्तव्यः इत्यादिषु जीवनस्य विविधपक्षेषु आधारिते अस्मिन् साहित्ये नैतिकतायाः विशेषं महत्त्वं वर्तते। अस्मिन् शोधपत्रे संस्कृतसाहित्ये नैतिकतासिद्धान्तानां अध्ययनं भविष्यति, आधुनिकसमाजस्य नैतिकमूल्यानां एते प्राचीनाः सिद्धान्ताः कथं प्रासंगिकाः इति द्रक्ष्यति। महाकाव्यानां, पुराणानां, धर्मशास्त्राणां, उपनिषदानां च उदाहरणानां प्रयोगेन अस्य अध्ययनस्य उद्देश्यं भवति यत् कालान्तरेण नैतिकतायाः स्वभावः कथं परिवर्तितः अस्ति, अद्यत्वे अपि के के सिद्धान्ताः स्वीक्रियितुं शक्यन्ते इति। अस्मिन् शोधपत्रे संस्कृतसाहित्ये नैतिकतायाः विकासस्य तस्य विविधपक्षस्य च विश्लेषणं कृतम् अस्ति। वेद-उपनिषद-महाभारत-पुराण-आदि- प्राचीनग्रन्थेभ्यः आरभ्य आधुनिकसाहित्यपर्यन्तं नैतिकतायाः महत्त्वं सर्वदा एव आसीत्। अस्मिन् अध्ययने नैतिकतायाः प्रभावः मानवजीवनं कथं अभवत्, अद्यतनसन्दर्भे सा कथं प्रासंगिका इति द्रष्टव्यम्।

भूमिका:

संस्कृतसाहित्यं भारतीयजीवनस्य सर्वान् पक्षान् मार्गदर्शयन्तः महत्त्वपूर्णग्रन्थानां निकायः अस्ति। अस्मिन् वेदाः, उपनिषदाः, रामायण-महाभारत-आदीनि महाकाव्यानि, पुराणानि, स्मृतिः च सन्ति। एतेषु ग्रन्थेषु नैतिकतायाः धर्मस्य च चर्चा अतीव प्रमुखतया कृता अस्ति। संस्कृतसाहित्यं नैतिकतां जीवनस्य महत्त्वपूर्णं भागं मन्यते, यत्र समाजप्रति व्यक्तिगतकर्तव्यदायित्वयोः उपरि बलं दत्तं भवति। अस्मिन् साहित्ये प्रस्तुतं नैतिकतायाः रूपं न केवलं व्यक्तिगतस्तरस्य, अपितु समाजस्य विश्वस्य च व्यापकदृष्टिकोणे अपि महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

संस्कृतसाहित्यं विशालं समृद्धं च परम्परा अस्ति, यस्मिन् नैतिकतायाः महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। प्राचीनभारतीयग्रन्थेषु नीतिशास्त्रं केवलं धार्मिकविचारेषु वा दार्शनिकविचारेषु एव सीमितं न भवति, अपितु सामाजिकराजनैतिकव्यक्तिगतजीवनस्य विविधपक्षेषु अपि प्रभावं करोति। नैतिकतायाः अवधारणा भारतीयसंस्कृतेः गहनतया प्रभावं कृतवती अस्ति, साहित्ये च केन्द्रविषयरूपेण उद्भूतवती अस्ति।

संस्कृतसाहित्यस्य विशालः भण्डारः नीतिशास्त्रैः, धर्मैः, सामाजिकमूल्यसिद्धान्तैः च समृद्धः अस्ति। प्राचीनभारतीयचिन्तने नीतिशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते, यत् अनेकेषु ग्रन्थेषु बहुधा प्रस्तुतम् अस्ति। संस्कृतसाहित्यं भारतस्य प्राचीनतमेषु समृद्धेषु च साहित्यपरम्परासु अन्यतमम् अस्ति। अस्मिन् नैतिकतायाः, धर्मस्य, मानवजीवनस्य आदर्शानां च विस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। संस्कृतसाहित्ये मानवव्यवहारस्य, समाजस्य स्थिरतायाः च मूलभूतं आधारं नैतिकता मन्यते। अस्य शोधपत्रस्य उद्देश्यं प्राचीनग्रन्थात् आरभ्य आधुनिकसन्दर्भपर्यन्तं नीतिशास्त्रस्य विविधपरिमाणानां विश्लेषणं भवति, यत्र नैतिकविचारानाम् विकासः, समाजे तेषां प्रभावः च अन्तर्भवति। अस्मिन् शोधपत्रे संस्कृतसाहित्ये नैतिकतायाः

विविधरूपानाम् अध्ययनं कृत्वा तेषां प्राचीन-आधुनिक-सन्दर्भाणां विश्लेषणं कृतम् अस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे महाकाव्य-उपनिषत्-धर्मशास्त्र-नीतिशास्त्रादिग्रन्थेषु उल्लिखितानां नैतिकसिद्धान्तानां चर्चा भविष्यति।

नैतिकता की अवधारणा

नैतिकता या 'धर्म' संस्कृत साहित्य में अत्यंत महत्वपूर्ण विषय रहा है। नैतिकता का अर्थ केवल धार्मिक कर्मकांड नहीं, बल्कि यह समाज, व्यक्ति और जीवन के लिए एक आचारसंहिता है। महाभारत (Bhagavad Gita, Chapter 2, Verse 47) में कहा गया है:

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥" (Gita 2.47)

अस्मिन् श्लोके नैतिककर्मस्य महत्त्वं प्रस्तावितं यत्र परिणामापेक्षया न कर्म कर्तव्यं, अपितु कर्तव्यबोधात्। नैतिकतायाः एषः सिद्धान्तः न केवलं व्यक्तिगतविकासं प्रभावितं करोति, अपितु समाजस्य आदर्शमूल्यानां स्थिरतायै अपि अत्यावश्यकः अस्ति।

प्राचीनग्रन्थेषु नीतिशास्त्रम्

प्राचीनभारतीयग्रन्थेषु नीतिशास्त्रस्य विविधाः रूपाः प्रकाशिताः सन्ति। समाजे व्यक्तित्वनिर्माणाय, नैतिकमूल्यानां स्थापनायै च महाभारते, रामायणे, उपनिषदेषु, धर्मशास्त्रेषु च बहवः शिक्षाः प्रदत्ताः सन्ति। यथा - महाभारते (महाभारत, शान्तिपर्व, अध्याय २५८) युधिष्ठिरेण प्रस्तुतेषु नैतिक आदर्शेषु सत्यम्, अहिंसा, संयमः, क्षमा च प्रमुखाः सन्ति।

उपनिषदेषु नैतिकतादर्शनं गभीरतया प्रस्तुतम् अस्ति। सत्यमेव जयते' (मुण्डकोपनिषद्, ३.१.६) इत्यस्य माध्यमेन सत्यस्य वर्चस्वं प्रकाशितम् अस्ति। तेन सह कथोपनिषदि आत्मनः मोक्षप्राप्त्यर्थं नैतिक आचरणस्य आवश्यकतायाः वर्णनं भवति (कथोपनिषद्, १.३.१३)।

नैतिकतायाः प्रकृतिः :

नैतिकता सद्वृत्तिः, सम्यक् व्यवहारः च इत्यर्थः। संस्कृतसाहित्ये नीतिः धर्मः, सत्यः, अहिंसा, करुणा इत्यादिभिः गुणैः सह सम्बद्धः अस्ति। प्राचीनग्रन्थेषु नैतिकता जीवनस्य अविभाज्यः भागः इति गण्यते, यस्याः समाजस्य विभिन्नपक्षेषु-राजनीति-समाजशास्त्रे, धर्मशास्त्रे च महत्त्वपूर्णा भूमिका वर्तते। संस्कृतसाहित्ये नीतिशास्त्रं धर्मकर्तव्यसिद्धान्ताधारितं भवति। अत्र धर्मः न केवलं धार्मिककर्मणां उल्लेखं करोति, अपितु नैतिकसामाजिककर्तव्यं अपि अन्तर्भवति। यथा महाभारते नानाधर्मरूपाः व्याख्याताः। "महाभारत" इत्यस्य शान्तिपर्वणि युधिष्ठिरस्य भीष्मपीतमस्य च संवादे धर्मस्य नैतिकतायाश्च गहनचर्चा अस्ति। भीष्मः वदति यत् धर्मः जीवनस्य परमं लक्ष्यं मानवतायाः सेवायां निहितः अस्ति (गङ्गुली, १८८३-१८९६)।

नीतिशास्त्रस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः

नीतिशास्त्रस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः धर्मः, सत्यं, एवं न्यायः इत्यादीनि सन्ति। धर्मः न केवलं व्यक्तिगत आचारं परिभाषति, किन्तु समाजस्य सामञ्जस्यं अपि सुनिश्चितं करोति। मनुस्मृतौ "धर्मोऽर्थश्च धर्मः" इत्यस्मिन् वाक्ये धर्मस्य व्याप्तिः स्पष्टा अस्ति (वर्मा, 2020)। सत्यं तु नीतिशास्त्रस्य एकं मूलतत्त्वं अस्ति, यः मानवसम्बन्धानां स्थैर्यं च सुनिश्चितति। यथा उपनिषदः कथयति, "सत्यं न पथ्यम्" इति, तदनुसारं सत्यस्य पालनं अत्यावश्यकं अस्ति (कुमार, 2019)। न्यायः च

नीतिशास्त्रे एकः महत्वपूर्णः अङ्गः अस्ति, यः सर्वेषां व्यक्तीनां अधिकाराणां रक्षणं करोति। एतेन न्यायस्य सिद्धान्ते "सर्वेषां हितं च" इति प्रतिपाद्यते (गुप्ता, 2019)। एषां सिद्धान्तानां पालनं मानवजीवने नैतिकता, सामाजिकता च समाहितं करोति।

- **धर्मः** - धर्मः नीतिशास्त्रस्य मूलतत्त्वम् अस्ति। न केवलं व्यक्तिगत आचरणं अपितु सामाजिकव्यवहारं अपि प्रभावितं करोति। धर्मपालनेन व्यक्तिः समाजे प्रतिष्ठां सम्मानं च ददाति (कौर, २०२०)।
- **सत्यम्** - नीतिशास्त्रे सत्यस्य महत् महत्त्वम् अस्ति। सत्यं वक्तुं सत्यस्य अनुसरणं च मानवतायाः प्रमुखं दायित्वम् अस्ति। न केवलं व्यक्तिगतसम्बन्धान् सुदृढं करोति अपितु समाजे विश्वासं वर्धयति (तिवारी, २०२२)।
- **न्यायः** - नीतिशास्त्रे न्यायस्य सिद्धान्तः महत्त्वपूर्णः अस्ति। न केवलं व्यक्तिगतहितस्य रक्षणं करोति अपितु समाजे समानता, सामञ्जस्यं च सुनिश्चितं करोति। न्यायस्य सिद्धान्तानुसारं सर्वेषां व्यक्तीनां स्वस्य अधिकारस्य कर्तव्यस्य च अनुसरणं करणीयम् (गुप्ता, २०१९)।

प्राचीनग्रन्थेषु नीतिशास्त्रम्

प्राचीनग्रन्थेषु नीतिशास्त्रम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं विषयं अस्ति, यः भारतीय संस्कृति, आचार-व्यवहारं च प्रतिपादयति। वेद, उपनिषद, स्मृतयः, महाभारतं च रामायणं इत्यादिषु ग्रन्थेषु नीतिशास्त्रस्य सिद्धान्ताः विस्तृत रूपेण दृष्टाः सन्ति। उदाहरणार्थं, मनुस्मृतौ "धर्मोऽर्थश्च धर्मः" इति वाक्येन धर्मस्य महत्त्वं प्रतिपाद्यते (वर्मा, 2020)। महाभारते युधिष्ठिरस्य नीतिप्रवचनं, "धर्मस्य हि प्रतिपत्तिः सम्प्राप्तिर्देवहृत्यम्" इत्येवम्, समाजस्य समरसतां एवं न्यायस्य प्राधान्यं दर्शयति (सिंह, 2021)। एतेषां ग्रन्थानां अध्ययनं न केवलं नैतिकता विषये अपि तु आधुनिक जीवनस्य समस्याः समाधानाय अपि सहायकं अस्ति।

- **वेदः**- वेदाः भारतीयसंस्कृतेः प्राचीनतमाः ग्रन्थाः सन्ति। एतेषु नैतिकतायाः प्रमुखं स्थानम् अस्ति। "सत्यं वड" (सत्यं वदतु) तथा "धर्मं चार" (धर्मस्य अनुसरणं कुर्वन्तु) इत्यादयः उपदेशाः ऋग्वेदे (गुप्ता, २०१५) प्राप्यन्ते। एताः शिक्षाः जीवने नैतिकतायाः महत्त्वं दर्शयन्ति।
- **उपनिषदः**- नैतिकतायाः गहनविश्लेषणं उपनिषदेषु प्राप्यते। एतेषु आत्मा-ब्रह्मयोः एकतायाः विचारः प्रस्तुतः, यः मानवजीवने नैतिकतायाः महत्त्वं दर्शयति। यथा चण्डोग्योपनिषदि "सत्यं धर्मः" (कुमार, २०१६) इति उक्तम्।
- **महाभारतं रामायणं च** : महाभारते नैतिकतायाः अनेके पक्षाः प्रकाशिताः सन्ति। अस्मिन् धर्मराजयुधिष्ठिरस्य नैतिकनिर्णयानां, कुरुक्षेत्रयुद्धे नैतिकदुविधाश्च वर्णिताः सन्ति। युधिष्ठिरस्य "धर्मकीर्तिन् जिघनसती" (धर्ममात्रेण विजयः भवति) इति कथनेन एतत् स्पष्टं भवति (शर्मा, २०१८)। महाभारतं रामायणं च संस्कृतसाहित्यस्य प्रमुखमहाकाव्यद्वयम्, येषु नैतिकतायाः विस्तरेण विश्लेषणं कृतम् अस्ति। महाभारते धर्मराज युधिष्ठिरस्य चरित्रं आदर्शनैतिकतायाः प्रतीकम् अस्ति। सः सत्यधर्मभक्तिं सर्वोपरि स्थापयति स्म, यद्यपि तस्य कृते व्यक्तिगतकष्टानि भोक्तुं प्रवृत्ताः आसन्। रामायणे भगवतः रामस्य जीवने नीतिसत्यधर्मस्य आदर्शः प्रस्तुतः अस्ति। सः स्वस्य व्यक्तिगतरुचिं त्यक्त्वा स्वधर्मं अनुसृत्य समाजस्य आदर्शं स्थापयति स्म। रामायण, महाभारत इत्यादयः महाकाव्याः नैतिकतायाः सम्यक् उदाहरणानि प्रददति। रामायणे रामस्य जीवनं आदर्शपुरुषं राजा च इति प्रस्तुतं भवति यत्र सत्यं न्यायं धर्मपालनं च तस्य चरित्रस्य प्रमुखं

लक्षणं भवति। रामस्य सीतां निर्वासननिर्णयः यद्यपि विवादास्पदः तथापि राज्ञः धर्मानुष्ठानस्य न्यायस्य च दृष्ट्या अद्यापि महत्त्वपूर्णः इति मन्यते। कर्तव्यधर्मस्य च विविधाः पक्षाः महाभारते वर्णिताः सन्ति। 'भगवद्गीता' इत्यस्मिन् अर्जुन-श्रीकृष्णयोः संवादः नैतिकतायाः कर्तव्यस्य च परिभाषां गभीरं प्रकाशयति। श्रीकृष्णः अर्जुनस्य कर्तव्यानां स्मरणं करोति, धर्ममार्गं अनुसरणं च प्रेरयति (राधाकृष्णन, १९४८)।

- **पुराणस्मृतिषु नीतिशास्त्रम्** : कथाद्वारा पुराणेषु नैतिकतासिद्धान्ताः प्रस्तुताः सन्ति। भगवतीदुर्गायाः युद्धभक्तिः तस्याः नैतिकता च चित्रिताः बहवः पुराणाः उपलभ्यन्ते (मिश्रा, २०१९)। भारतीयसमाजस्य नैतिकसामाजिकसंरचनायाः आयोजने पुराणस्मृतीनां महती भूमिका अस्ति। समाजस्य विभिन्नवर्गस्य वर्णानाञ्च कर्तव्यानि अधिकाराणि च मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति इत्यादिषु ग्रन्थेषु वर्णितानि सन्ति। यद्यपि एतेषु वर्णिताः केचन नियमाः आधुनिकसन्दर्भे विवादास्पदाः भवेयुः तथापि तेषां नैतिकसिद्धान्ताः सत्यं, अहिंसा, दानम् इत्यादयः अद्यत्वे अपि प्रासंगिकाः सन्ति (Bühler, 1886)
- **गीतायां नीतिशास्त्रम्** : श्रीमद्भगवद्गीता नीतिशास्त्रस्य विचारस्य दार्शनिकं आध्यात्मिकं च विश्लेषणं प्रस्तुतं करोति। गीतायाः मते नैतिकतायाः आधारः कर्तव्यः (धर्मः) अस्ति। पुरुषः कर्माणि कुर्यात्, किन्तु परिणामे आसक्तिं विना इति उक्तम्। श्रीकृष्णेन अर्जुनाय यः प्रवचनः दत्तः सः नैतिकतायाः महत् उदाहरणम् अस्ति, यस्मिन् कर्तव्यधर्मनिष्ठा सर्वोपरि मन्यते।
- **उपनिषदेषु नीतिशास्त्रम्** : उपनिषदेषु नीतिदर्शनं आत्मनः अन्वेषणेन सत्यप्राप्त्या च सह सम्बद्धम् अस्ति। अस्मिन् आन्तरिकशान्तिः, सत्यं, अहिंसा च नैतिकजीवनस्य मूलं मन्यन्ते। आत्मसाक्षात्कारः नैतिकजीवनस्य सारः, तद्विना मनुष्यस्य जीवनम् अपूर्णम् इति उपनिषदेषु स्पष्टं कृतम् अस्ति। उपनिषदेषु नैतिकतादर्शनं अधिकदार्शनिकरूपेण आध्यात्मिकरूपेण च प्रस्तुतम् अस्ति। अस्मिन् आत्मा ब्रह्मलोकसंबन्धो व्याख्यातः। उपनिषदानां नैतिकदृष्टिकोणः अस्ति यत् आत्मानः शुद्धिः, मोक्षः च मानवजीवनस्य परमं लक्ष्यम् अस्ति। “छन्दोग्योपनिषद” इत्यस्मिन् सत्यं जीवनस्य उच्चतमधर्मत्वेन वर्णितम् अस्ति (Olivelle, 1996)। एते नैतिकतासिद्धान्ताः मनुष्यस्य आध्यात्मिकोत्थानं प्रति प्रेरयन्ति, यत्र भौतिकसुखानां त्यागः, सत्यस्य संवर्धनं च महत्त्वपूर्णं मन्यते।
- **कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रम्** : कौटिल्यस्य "अर्थशास्त्रम्" राजनैतिक-सामाजिक-आर्थिक-नीतिशास्त्रेषु केन्द्रितम् अस्ति। तत्र जनसेवा, राज्ये शान्तिः, समृद्धिः, नैतिकता च निर्वाहः करणीयः इति राज्ञः कर्तव्यः इति उक्तम् अस्ति। कौटिल्यस्य मते राज्ञः नीतिशास्त्रस्य अत्यन्तं महत्त्वम् अस्ति, यतः नैतिकराजा एव समाजे स्थिरतां प्रगतिः च सुनिश्चितं कर्तुं शक्नोति।

आधुनिक सन्दर्भे नैतिकता

अद्यतनसन्दर्भे संस्कृतसाहित्ये नैतिकताविचारानाम् पुनर्मूल्यांकनम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। आधुनिकयुगे नैतिकतासिद्धान्तानां महत्त्वम् अपि अधिकं जातम्। प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये अभिव्यक्ताः नैतिक-आदर्शाः अद्यत्वे अपि सामाजिक-व्यक्तिगत-जीवने प्रासंगिकाः सन्ति। गान्धीजी इत्यस्य सत्या-अहिंसा-आधारितजीवनदर्शनं (तेण्डुलकर,

१९५१) महाभारत-उपनिषत्-प्रस्तुतैः नैतिक-शिक्षाभिः प्रेरितम् आसीत्। वर्तमानकाले अपि प्राचीनसंस्कृतसाहित्यस्य सिद्धान्ताः आधुनिकसमाजस्य नैतिकतायाः स्थिरतायाः, शान्तिस्य च मार्गदर्शकः भवितुम् अर्हन्ति। आधुनिकसमाजस्य नैतिकतायाः संकटः अस्ति, यस्मिन् भ्रष्टाचारः, अनैतिकः आचरणः, असत्यं च प्रधानतां प्राप्तवन्तः। एतादृशे परिस्थितौ संस्कृतसाहित्ये उल्लिखितानां नैतिक-आदर्शानाम् अनुसरणं समाजाय नूतनां दिशां प्रदातुं शक्यते। आधुनिकयुगे गीतायाः "निष्कर्म कर्म" इति सिद्धान्तः विशेषतया प्रासंगिकः अस्ति, यत्र स्वार्थं विना स्वकर्तव्यं कर्तव्यम्। रामायणस्य महाभारतस्य च आदर्शपात्राणि अद्यापि मानवसमाजस्य प्रेरणास्रोतानि सन्ति। संस्कृतसाहित्ये वर्णिताः नैतिकतासिद्धान्ताः अद्यापि आधुनिकसमाजस्य महत्त्वपूर्णाः एव सन्ति। सत्यं, अहिंसा, न्यायः इत्यादयः मूल्यानि अद्यापि उच्चनैतिकआदर्शाः इति मन्यन्ते। यद्यपि कालान्तरेण सामाजिकसंरचनायां जीवनशैल्यां च परिवर्तनं जातम् तथापि संस्कृतसाहित्ये निहितानाम् नैतिकमूल्यानां आधारः अचलः एव अस्ति। यथा महात्मा गान्धी भगवद्गीतायाः प्रेरणाम् आदाय स्वजीवने भारतीयस्वतन्त्रतासङ्घर्षे च सत्यस्य अहिंसायाः च सिद्धान्तान् स्वीकृतवान्। अनेन स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्ये नैतिकतासिद्धान्ताः कालातीः सार्वत्रिकाः च सन्ति।

1. साहित्ये नीतिशास्त्रम्

आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये नैतिकतायाः पुनर्व्याख्या कृता अस्ति। कवयः लेखकाः च साहित्यद्वारा सामाजिकविषयान्, व्यक्तिगतसङ्घर्षान्, नैतिकदुविधाश्च प्रस्तुतवन्तः। यथा, कविसुभद्रकुमारी चौहान इत्यस्याः कृतयः समाजस्य प्रति नैतिकदायित्वस्य आह्वानं कुर्वन्ति (तिवारी, २०२०)।

2. नैतिकता तथा समाज

अद्यतनयुगे नैतिकतायाः भूमिका अधिका महत्त्वपूर्णा अभवत्। सूचनाप्रौद्योगिकी, वैश्वीकरणं, सामाजिकपरिवर्तनं च नीतिशास्त्रस्य नूतनानि आयामानि प्रवर्तयन्ति। लेखकाः स्वग्रन्थेषु एतान् परिवर्तनान् प्रकाशितवन्तः, येन नैतिकतायाः विकासः दृश्यते।

समाजस्य नैतिकतायाः संरचनात्मकं दृष्टिकोणं धर्मशास्त्रेषु प्रस्तुतम् अस्ति। मनुस्मृति इत्यादिषु ग्रन्थेषु धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष-सिद्धान्ताः जीवनस्य चतुर्णां प्रमुखानां साधनानां रूपेण स्थापिताः सन्ति (मनुस्मृतिः, २.१)। मनुस्मृतिः न केवलं व्यक्तिगतनैतिकतायाः वर्णनं करोति, अपितु सामाजिक-पारिवारिक-नैतिकतायाः अपि वर्णनं करोति, यत्र न्यायः, सेवा, दानम् इत्यादीनां गुणानाम् अत्यन्तं महत्त्वं भवति।

उपसंहारः

संस्कृतसाहित्ये नैतिकतायाः विचारः अतीव विस्तृतः गहनः च अस्ति। अस्मिन् न केवलं व्यक्तिगतनैतिकता अपितु सामाजिकराजनैतिकनैतिकता अपि विश्लेषिता भवति। प्राचीनसंस्कृतग्रन्थेषु उल्लिखिताः नैतिक-आदर्शाः अद्यतन-सन्दर्भे अपि अत्यन्तं प्रासंगिकाः सन्ति, समाजे नैतिकतायाः पुनः स्थापनायां महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहितुं शक्नुवन्ति।

संस्कृतसाहित्ये नैतिकतायाः गहनं व्यापकं च चित्रणं दृश्यते। प्राचीनग्रन्थेषु प्रस्ताविताः नैतिकसिद्धान्ताः न केवलं व्यक्तिगतजीवनस्य उन्नयनार्थं आवश्यकाः, अपितु समाजे आदर्शव्यवहारस्य, व्यवहारस्य च स्थापनायै अपि अनिवार्याः सन्ति। आधुनिकयुगे यदा नैतिकसंकटः सामाजिकसमस्याः च वर्धन्ते तदा प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये निहितानाम्

नैतिकशिक्षाणां अध्ययनं पालनं च अत्यन्तं प्रासंगिकं भवति। न केवलं आध्यात्मिकप्रगतेः अपितु सामाजिकसौहार्दस्य न्यायस्य च स्थापनार्थं मार्गदर्शकं भवितुम् अर्हति।

संस्कृतसाहित्ये नीतिशास्त्रस्य गहनः समृद्धः इतिहासः अस्ति। प्राचीनग्रन्थात् आधुनिकसन्दर्भपर्यन्तं नैतिकतायाः प्रभावः मानवजीवने अभवत्। अस्मिन् अध्ययने ज्ञायते यत् नैतिकता केवलं व्यक्तिगतमूल्यं न भवति, अपितु सामाजिकसांस्कृतिकविकासस्य महत्त्वपूर्णः पक्षः अस्ति। भविष्ये नैतिकतायाः अधिकं महत्त्वं दातव्यं येन समाजे सद्भावः शान्तिः च निर्वाह्यते।

संस्कृतसाहित्ये नैतिकतारूपं अतीव विस्तृतं गहनं च अस्ति। अस्मिन् धर्मः, कर्तव्यः, सत्यः, अहिंसा, न्यायः इत्यादीनां सिद्धान्तानां विस्तृतं वर्णनं भवति, ये न केवलं प्राचीनभारतीयसमाजस्य कृते महत्त्वपूर्णाः आसन्, अपितु अद्यतनस्य आधुनिकसमाजस्य अपि प्रासंगिकाः सन्ति। एतत् साहित्यं न केवलं व्यक्तिं नैतिकजीवनं जीवितुं प्रेरयति, अपितु समाजस्य समग्रकल्याणस्य कृते आवश्यकमार्गदर्शिकाः अपि प्रददाति। आधुनिकसमाजस्य जीवनशैली, सामाजिकसंरचना च परिवर्तिता अस्ति चेदपि एते प्राचीनाः नैतिकतासिद्धान्ताः समकालीनसमस्यानां समाधानार्थं सहायकाः भवितुम् अर्हन्ति।

सन्दर्भः

- Bhagavad Gita, Chapter 2, Verse 47.
- Katha Upanishad, 1.3.13.
- Mahabharata, Shanti Parva, Chapter 258.
- Manusmriti, 2.1.
- Mundaka Upanishad, 3.1.6.
- Tendulkar, D.G. (1951). *Mahatma: Life of Mohandas Karamchand Gandhi*. Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Govt. of India.
- गुप्ता, आर. (2015). *वेदों में नैतिकता का स्वरूप*. दिल्ली: भारतीय विद्या प्रतिष्ठान।
- कुमार, वी. (2016). *उपनिषदों में जीवन और नैतिकता*. वाराणसी: संस्कृत संस्थान।
- शर्मा, एस. (2018). *महाभारत में नैतिकता का विश्लेषण*. इलाहाबाद: विश्वविद्यालय प्रकाशन।
- मिश्रा, पी. (2019). *पुराणों में नैतिकता के सिद्धांत*. मुम्बई: पुरातत्व सर्वेक्षण विभाग।
- तिवारी, के. (2020). *आधुनिक संस्कृत साहित्य में नैतिकता*. लखनऊ: साहित्य अकादमी।
- कौटिल्य, अर्थशास्त्र. (आर. शमशास्त्री, अनुवादक). मैकमिलन एंड कंपनी, 1909.
- भगवद्गीता. (स्वामी स्वरूपानंद, अनुवादक). अद्वैत आश्रम, 1923.
- व्यास, महाभारत. गीता प्रेस, गोरखपुर, 1955.
- वाल्मीकि, रामायण. गीता प्रेस, गोरखपुर, 1960.

- Bühler, G. (1886). *The Laws of Manu*. Oxford: Clarendon Press.
- Ganguli, K. M. (Trans.). (1883-1896). *The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa*. Calcutta: P. C. Roy.
- Olivelle, P. (1996). *The Early Upanishads: Annotated Text and Translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Radhakrishnan, S. (1948). *The Bhagavadgita: A Critical Commentary*. London: George Allen & Unwin.
- शर्मा, आर. (2018). *वेदों में नीतिशास्त्र: एक अध्ययन*. नई दिल्ली: भारतीय विद्या प्रतिष्ठान।
- कुमार, वी. (2019). *उपनिषदों में नैतिकता*. वाराणसी: संस्कृत संस्थान।
- वर्मा, एस. (2020). *मनुस्मृति और नीतिशास्त्र*. इलाहाबाद: भारतीय संस्कृति शोधालय।
- सिंह, के. (2021). *महाभारत में नीतिशास्त्र का विश्लेषण*. मुम्बई: विश्वविद्यालय प्रकाशन।
- कौर, टी. (2020). *धर्म और नीतिशास्त्र: समाज में प्रभाव*. चंडीगढ़: सामाजिक अध्ययन केन्द्र।
- तिवारी, ए. (2022). *सत्य का महत्व: नीतिशास्त्र की दृष्टि से*. लखनऊ: साहित्य अकादमी।
- गुप्ता, पी. (2019). *न्याय का सिद्धांत और व्यावहारिक अनुप्रयोग*. जयपुर: न्यायिक शोध संस्थान।
- मिश्रा, आर. (2021). *आधुनिक समाज में नीतिशास्त्र की प्रासंगिकता*. पटना: सामाजिक विज्ञान संस्थान।
- शुक्ल, एन. (2020). *व्यापार में नैतिकता: एक आवश्यक तत्व*. बंगलोर: व्यापार एवं नैतिकता केंद्र।
- वर्मा, एस. (2020). *मनुस्मृति: एवं नीतिशास्त्रम्*. इलाहाबाद: भारतीय संस्कृति शोधालय।
- सिंह, के. (2021). *महाभारते नीतिशास्त्रस्य विवेचनम्*. मुम्बई: विश्वविद्यालय प्रकाशन।
- वर्मा, एस. (2020). *मनुस्मृति: एवं नीतिशास्त्रम्*. इलाहाबाद: भारतीय संस्कृति शोधालय।
- कुमार, वी. (2019). *उपनिषदां नीतिशास्त्रस्य मूल्यः*. वाराणसी: संस्कृत संस्थान।
- गुप्ता, पी. (2019). *न्याय: सिद्धान्तः एवं व्यावहारिक अनुप्रयोगः*. जयपुर: न्यायिक शोध संस्थान।